

ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՄՄ

ՊՐՈԿՈՒՐՈՐՅԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՓՈՐՁ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՆԵՐՍԵՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ¹

1843 թ. ապրիլի 17-ին Ներսես Աշտարակեցին ընտրվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1843—1857): Հայոց նորընտիր հայրապետը Բեսարաբիայից ճանապարհ է ընկնում հունիսին եւ հուլիսին ժամանում է Ս. Պետերբուրգ, որտեղ Նիկոլայ Ա.-ն (1825—1855) պետք է հաստատեր կաթողիկոսական ընտրությունը²: Սկզբնապես կարճատեւ թվացող այդ կանգառը, սակայն, օգոստոսի սկզբից վեհափառի վատառողջության պատճառով վեր է ածվում տեւական հանգրվանի՝ մինչեւ հաջորդ տարվա մայիս³: Այդ շրջանի Մայր Աթոռի եւ եկեղեցական գործերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Մաշտոցյան Մատենադարանում, մասնավորապես՝ Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվում: Վավերագրերը նոր եւ կարեւոր մանրամասներ են հաղորդում Հայոց վեհափառի բացակայության ժամանակ Մայր Աթոռում տիրող իրավիճակի, Ս. Էջմիածնի միաբանության եւ Սինոդի պրոկուրոր⁴ նշանակված Ստեփան Մատինովի (Մատինյանց) գործունեության վերաբերյալ⁵:

Արխիվային նյութերը փաստում են, որ եթե սկզբնական շրջանում համագործակցության միտումներ են եղել Ս. Էջմիածնի միաբանության եւ պրոկուրորի միջեւ, ապա հետո՝ մասնավորապես Ներսես Աշտարակե-

¹* Ստացվել է՝ 13.12.2022, գրախոսվել է՝ 15.12.2022: էլ. փոստ՝ h.ohanyan@matenadaran.am: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A114 ծածկագրով գիտական նախագծի շրջանակներում:

² Տե՛ս ВАЛЕРИЙ ТУНЯН, Католикос Всех Армян Нерсес V Аштаракец — «Защитник отечества», Св. Эчмиадзин, 2012, էջ 209:

³ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Գ., Ս. Էջմիածին, 2001, սյունակ 4357:

⁴ 1836 թ. Ռուսական կայսրության կողմից հաստատված եկեղեցական կանոնադրության («Պոլոժենիե») 45-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ Ս. Էջմիածնի Սինոդն ունենալու էր պետական պաշտոնյա՝ «պրոկուրոր», որը պետք է տիրապետեր ռուսերենին եւ հայերենին: Նա պետք է հետեւեր Սինոդում կատարվող վարչական գործերին (§46) եւ մասնակցեր եկամուտների ու ծախսերի հաստատմանը (§49):

⁵ Նամակներում ստորագրել է՝ Ս. Մատինով:

ցու հիվանդության եւ տեւական բացակայության ժամանակ, դրանք վերաճել են լուրջ հակասությունների: Այսպես՝ իր առաջին նամակներից մեկում Թիֆլիսում գտնվող Ս. Մատինովը, 1843 թ. մայիսին 8-ին Մայր Աթոռի տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին ներկայացնելով Կովկասի կառավարչապետի հետ հանդիպման դրական արդյունքների մասին, միաժամանակ խոստանում է ընթացք տալ իրենց պայմանավորված գործին, թեպետ չի մասնավորեցնում, թե ինչ պայմանավորվածության մասին է խոսքը⁶: Հունիսի 12-ին Թիֆլիսից Բարսեղ արքեպիսկոպոսին գրած մեկ այլ նամակում էլ Ս. Մատինովը, քննարկելով նվիրակության հետ կապված խնդիրները, միաժամանակ հաղորդում է, թե թեմի առաջնորդն ինչ ջանքեր է գործադրում տեղի երեւելի հայերին համախմբելու համար⁷: Բարսեղ արքեպիսկոպոսին հասցեագրած ուշագրավ մի նամակ էլ Ս. Մատինովը գրել է օրեր անց՝ հունիսի 26-ին՝ խնդրելով՝ «զկարգադրութիւնէն Սիւնհոդոսի, զի վերանորոգեսցին բնակարանքն վանքի, որք կան ի ողորմելի դրութեան, վասն որոյ եւ ես այսօր մասին խնդրեմ ի Զերդ Բարձր սրբազնութենէ, զի փոյթ կալչիք զայնմանէ Դուք ընդ եղբարսն, զի կարգադրեսցէ զապագայ յայտարարութեամբ այնորիկ եւ հրամայեսցի առաջնորդի վիճակին, զի ծախեսցէ ի պէտս վերանորոգման բնակարանին վանքի, մինչ զչորս հազար մանէթ արծաթի»⁸: Ընդ որում, խոսելով ծախսերի եւ վերանորոգման անհրաժեշտության մասին՝ Ս. Մատինովն այդ հարցերը պայմանավորում էր ներսես Ե. կաթողիկոսի ժամանման հետ. «....մինչ, զի եթէ պատահեսցի գալ ի սեպտեմբեր» ամսուջ Բարձր Սրբազան Ներսիսի ի Տփլիս, չիք պատշաճաւոր բնակութիւն ի նմա վասն նորին»⁹: Շուտով տարածվում է սպասված լուրը, որ Հայոց կաթողիկոսը Քիշնեւից արդեն մեկնել է Ս. Պետերբուրգ, որից հետո պետք է ժամաներ Ս. Էջմիածին: 1843 թ. հուլիսի 10-ին Ս. Մատինովը տեղեկացնում է Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, որ ինքը եւս պատրաստվում է գալ Ս. Էջմիածին¹⁰:

Այդպիսով՝ առերեսված Ս. Մատինովի փոխհարաբերությունները միաբանության հետ գործակցային էին, ինչը, սակայն, բացառապես պայմանավորված էր հայրապետի մոտալուտ ժամանման հանգաման-

⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 122, թ. 1ա:

⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 126, թ. 1ա—1բ:

⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 125, թ. 1ա:

⁹ Անդ, թ. 1ա—1բ:

¹⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 126, թ. 1ա:

քով: Այստեղ տեղին է նշել, որ այդ ընթացքում՝ դեռևս 1843 թ. մայիսի 27-ին, Ս. Մատինովը պատրաստել է ռուսերեն մի ծավալուն, թերեւս գաղտնի զեկուցագիր, որում ներկայացված են Ս. Էջմիածնի միաբանության վիճակը եւ բարձրաստիճան հոգեւորականներին տրված բնութագրերը: Զեկուցագրի հեղինակը նախ բավական մոայլ գույներով է դիտարկում Մայր Աթոռում տիրող իրավիճակը. «Էջմիածնի Հայ Գրիգորեան հոգեւորականութեան թիւը մօտ 30 տարի առաջ 200 եւ աւելի էր: Անդրկովկասում առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան, ապրուստ հայթայթելու տարբեր միջոցների ի յայտ գալը եւ, վերջապէս, այս երկրամասում շքեղութեան եւ կեանքի հաճոյքների ընկալումները հայերից վանում են եկեղեցական դառնալու ցանկութիւնը»¹¹: Ս. Մատինովն այս ամենին հավելում է նաեւ բարձրաստիճան հոգեւորականների՝ ստորին հոգեւոր դասին անուշադրության արժանացնելու խնդիրը, որի ակնառու ապացույցը, ըստ Մատինովի, «վերջին անյաշող կառավարումն էր», երբ 1830—1843 թթ. ընթացքում մահացել է հոգեւոր տարբեր կոչում ունեցող 85 անձ: «Արդիւնքում,— շարունակում է նա,— միաբանութեան անդամների թիւն այս պահին կազմում է ընդամենը 36 մարդ»¹²: 1836 թ. ցարական իշխանությունների ընդունած «Պոլոժենիեն», կարծես թե, պետք է լուծո՞ւմ տար հոգեւոր կրթության եւ հոգեւորականների պատրաստման հարցին, սակայն, ինչպէս երեւում է, դա տեղի չէր ունեցել:

Զեկուցագրում դժգույն գնահատականներ են տրված Սինոդի անդամներ Բարսեղ, Հովսեփ, Ղուկաս, Ստեփանոս արքեպիսկոպոսներին, Գեւորգ Վեհապետյան եպիսկոպոսին: Միակ դրական կարծիքը Հովհաննես եպիսկոպոսի վերաբերյալ է, որը «լաւ է տիրապետում Հայոց պատմութեանը եւ Հայոց լեզուին, կազմակերպել է Էջմիածնի գրադարանը, հրատարակել է Երեւանեան նահանգի հնութիւնների նկարագրութիւնները»: Միեւնույն ժամանակ, սակայն, Սինոդի պրոկուրորը կարծում է, որ միայն «ուշադրութեան դէպքում այդ մարդը կարող է ծառայել որպէս Հայոց հոգեւորականութեան պսակ»¹³: Ուստի, համադրելով Սինոդի անդամների վերաբերյալ Ս. Մատինովի խիստ բացասական գնահատականներն ու դիտարկումները, կարելի էր ենթադրել, որ վաղ թե ուշ դրանք որոշիչ էին դառնալու հոգեւոր գործիչների հետ փոխհարաբերություններում:

¹¹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 99, թ. 1ա:

¹² Անդ:

¹³ Անդ, թ. 2ա:

Այդուհանդերձ՝ Ներսես Ե. Աշտարակեցու ժամանման սպասելիքները, սակայն, շուտով փոխվում են տազնապալի լուրերով, քանի որ օգոստոսի սկզբներին կտրուկ վատանում է հայրապետի առողջական վիճակը, իսկ օգոստոսի 28-ին բժիշկներից մեկը նրան ընդամենը վեց ժամվա կյանք էր կանխատեսել¹⁴։ 1843 թ. սեպտեմբերի 4-ին Ներսես Աշտարակեցու առողջական վիճակի վերաբերյալ Հովհաննես եւ Խաչատուր Լազարյանները մանրամասներ են հաղորդում Մայր Աթոռի տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին՝ ներկայացնելով նաեւ, թե ինչպիսի մեծ ուշադրություն է դարձվում հայոց հայրապետին ուսաց մայրաքաղաքում. «Բազումք յերեւելի մեծանձնութեանց եւ ի բարձրագոյն մինիստրաց եկեալ էին եւ գային ի տէս սորին Բարձր Սրբազնութեան, նոյնպէս եւ նա, ըստ հաւանական օրինի, մի մի իւրաքանչիւրոց գնաց ի տեսութիւն։ Ի կարգի նոցին գնացեալ էր նաեւ առ միտրապօլիտն Ռուսաց տեղւոյս»¹⁵։ Բայց. «....ի մէկէն օգոստոսի անկաւ ի տկարութիւն անձին եւ յօրէ անդի սաստկագոյն թուլութեամբ անդամոցն յամենաց յանկողին ապայոյս իմն եւ այժմ ցայսօր ի մերում իսկ տան հոգուն ակեալ պահպանութեամբ եւ կրթականութեամբ վեցեկին հմտագոյն բժշկաց քաղաքիս»¹⁶։ Սակայն կայսեր հետ հանդիպման օրն արդեն նշանակված էր. «....ի նոցին կարգի նշանակեալ էր նաեւ Նորին սրբազնագոյն վեհափառութիւն տէրն Ներսիսի ի 15 օգոստոսի ի Պետրիկոֆ»¹⁷ քաղաքի (որ 30 վերստիւ հեռի է ի քաղաքէս)¹⁸։ Եւ այդուհանդերձ՝ Հայոց հայրապետի առողջական վիճակը լավատեսություն չէր ներշնչում, մինչդեռ կայսրն շտապում էր արտասահման եւ օգոստոսի 20-ին մեկնեց¹⁹։ Նման պայմաններում, հասկանալի է, որ հնարավոր չէր վեհափառի ժամանումը Ս. էջմիածին՝ հիվանդությամբ ու մեծ տարածություն պայմանավորված. Մայր Աթոռի գործերը նա չէր կարող անմիջականորեն կառավարել։ Դրանից օգտվելով՝ Ս. Մատինովն սկսում է ձեռնարկել քայլեր, որոնց նպատակը, ինչպես կտեսնենք, բարձրաստիճան հոգեւորականներին ասպարեզից հեռացնելն էր եւ հընթացս՝ հայրապետական աթոռի «հարցի»՝ իր պատկերացմամբ լուծումը։ Այսպես՝ սեպտեմբերի

¹⁴ Տէս Բ. ԿՈՅՈՒՆ, նշ. աշխ., էջ 214։

¹⁵ ՄՄ, ԱԼ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 16, թ. 1ա։

¹⁶ Անդ։

¹⁷ Պետերհոֆի պալատական համալիրը գտնվում է Ֆիննական ծոցի հարավային ափին, որի կառուցապատումն սկսվել է Պետրոս Ա.-ի օրոք։

¹⁸ ՄՄ, ԱԼ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 16, թ. 1բ։

¹⁹ Անդ։

29-ին նա նախ նամակ է գրում Սինոդին՝ դժգոհելով անդամներին հատկացվող գումարի չափից. «Յանցեալ մարտ ամսեանն Սինոդոսն էջմիածնի արարեալ է գտնօրէնութիւն յաղագս յաւելլոյ ղռոճիկ անդամոց այնորիկ, այնու յարգելի պատճառաւ, թէ արդիւնք Աթոռոյս սկսեալ են աճել: Այժմ կատարողն զպաշտօն ատենապետի արքեպիսկոպոսն Բարսեղ ի վերայ ամենայն տնօրէնութեանց իմոց, որք առաջի ունին զնպատակ պահպանելոյ զբարեվայելչութիւն եւ անքակտելի պահելոյ զբարձի թողեալ եւ զխախտեալ շինուածս էջմիածնի՝ ցուցանելով միշտ զանհամաձայնութիւն գրեթէ եւ ի շնչին իրս իսկ, պնդէ թէ արդիւնք եկեղեցւոյ սակաւամասնեայ են եւ ծախք յաւելանան»²⁰: Ուստի գտնում է, որ միջոցները բավարար չեն դրա համար. «...վասն որոյ ես գտանեմ, թէ յոչնչացուցանէ յաւելեալ ի մարտ ամսեան սննդեանց մայր գումարն դրամոց Աթոռոյս բաւականաչափ յաւելցի, եւ վասն այնորիկ խոնարհաբար խնդրեմ ի Սինոդոսէդ էջմիածնի առնել գտնօրինութիւն վասն կարճելոյ զվերդ դասեալ ղռոճիկն ի 1էն առաջիկայ հոկտեմբերի, որով եւ պահեսցի յընթացս ամի բաւականաքանակ գումար»²¹:

Ս. Մատինովի իրական նպատակն աթոռակալ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին պաշտօնանկ անելն էր, որը նա չէր էլ թաքցնում 1843 թ. հոկտեմբերի 2-ին Աստրախանի թեմի առաջնորդ Սերովբե արքեպիսկոպոսին գրած նամակում²²: Հասկանալի է, որ իրավիճակի անկանխատեսելի զարգացման դեպքում, հաշվի առնելով Ներսես Ե. կաթողիկոսի առողջական վիճակը, նոր հայրապետի թեկնածուության հարց էր առաջանալու, ուստի տեղապահի պաշտոնը կարեւորվում էր: Բնականաբար, հարցը չէր կարող շրջանցել նաեւ Լազարյաններին: Ս. Մատինովը հայտնում է թեմակալին, որ նա սեպտեմբերի 30-ին Խաչատուր Լազարյանին տեղյակ է պահել տվյալ հարցի կապակցությամբ իր վերաբերմունքին. «...յորում մի ըստ միջոցէ նկարագրեալ զներկայ արտասուելի դրութիւն եւ զապագայ իսպառ կործանումն պայծառութեան մերս եկեղեցւոյ, յայտնեցի նորին գերագանցութեան զիմ կարծիս եւ զդատողութիւն, թէ առ ուղղել զամենայն մնայ մեզ միայնակ եւ եթ միջոց, այն է՝ հաստատիլ զԶերդ բարձր Սրբազնութիւն ժամանակաւորապէս ատենակալ Սինոդոսին էջմիածնի»²³:

²⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 127, թ. 1ա:

²¹ Անդ, թ. 1բ:

²² ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 152, վավ. 86, թ. 1բ:

²³ Անդ:

Հարկ է նշել, որ Վիրահայոց թեմակալ Կարապետ արքեպիսկոպոսը եւս համարվել է հնարավոր «մրցակից», ուստի նրան «չեզոքացնելը» Ս. Մատինովը շատ էր կարեւորում, ինչն ակնհայտ երեւում է նրա նամակներից մեկում, որում գրում է, թե արքեպիսկոպոսից բողոքել է ինչպես Սինոդին, այնպես եւ կառավարչապետին եւ որ «կարծեմ, թէ յետ այսպիսի ներգործութեանց իմոց չմնաց այլեւս կարծիք, թէ ավո՞նք կաթողիկոսութեան բոլորովին պարտի բարձեալ լինիլ ի մտաց Կարապետին, եւ ոչ իսկ մտածեսցէ որ յետ այսորիկ խօսել ինչ զնման է կամ յօգուտ նորա»²⁴։ Իսկ Սերովբե արքեպիսկոպոսին ուղղած մեկ այլ՝ հոկտեմբերի 9-ի նամակում Ս. Մատինովը հայտնում է հայրապետի առողջական վիճակի վերաբերյալ իր ունեցած տեղեկությունները. «....ունիմ ի Ս. Պետերբուրգայ զստոյգ տեղեկութիւնս յ17 սեպտեմբերի, թէ՛ կաթողիկոսն Ներսէս գտեալ է զկարի դիւրութիւն, անցեալ է վտանգն եւ ի վերադառնալ կայսերն կամի ներկայանալ նմա», իսկ նրա առողջությանը հետեւում է բժիշկ Հախվերդովը²⁵։

Այդ ընթացքում՝ 1843 թ. հոկտեմբերի 10-ին, Ս. Մատինովը ծավալուն մի նամակ է հղում Ս. Էջմիածնի Սինոդին, որի մեջ ներկայացնում էր վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի գործունեությանը։ Իրականում, ծանոթանալով բովանդակությանը, այն նամակ անվանելն իսկ դժվար է. շուրջ 20 էջանոց վավերագրում ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացվում է վիրահայոց թեմի հոգեւոր առօրյան. «Հաւաստի եղէ իս, թէ անկարգութիւնք թեմին Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրեթիոյ եւ նոյն իսկ չարագործութիւնք զարգանան ցբարձրագոյն աստիճան,— գրում է Ս. Մատինովը՝ շարունակելով,— արքեպիսկոպոսն Կարապետ ոչ հոգալով բնաւին զվայելչութենէ եկեղեցեաց յանձնեալ նմա վիճակին, հասուցեալ է զայն մինչեւ ի յետին թշուառութեան»²⁶։ Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղված մեղադրանքները բազում են. խոսվում է պսակադրության կարգի, պատարագի մատուցման խախտումների, եկեղեցիներից մասունքների տեղափոխման, քահանաների կամայական նշանակումների, եկեղեցական պարգեւներ բաժանելու եւ այլնի մասին։ Մեկ առ մեկ նկարագրված են այդ դեպքերի մանրամասները. «....արքեպիսկոպոսն Կարապետ հնարեալ է զպարգեւս եւ թոյլ տայ ինքեան բաժանիլ զայնս

²⁴ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 152, վավ. 86, թ. 2ա։

²⁵ Անդ, թ. 2բ։

²⁶ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 107, թ. 1ա։

քահանայից. զոմանս խանս փիլոնիւք, զոմանս գաւազանօք, երի [այսպ.] այս իրաւունք կարգադրութեամբ 11 մարտի 1836 ամի տուեալ են միայն պատրիարգին»²⁷։ Ինչպէս նկատու՞մ ենք, մեղադրանքները լուրջ էին։ Չսահմանափակվելով վերոնշյալով՝ Ս. Մատինովը գրում է նաեւ, որ թեմակալը, Գորի քաղաքից ու Ախալցխայից բացի, այլ տեղեր երբեւէ չի այցելել անգամ «ի գ[ա]ւառակս Ղազախի եւ Բորչալուի եւ այլ տեղիս, յորս շարունակին մեծամեծ անկարգութիւնք, հազիւ թէ եղեալ է նա միանգամ յընթացս բոլոր ժամանակի կառավարութեան իւրոյ, յընթացս 6 ամաց»²⁸։

Ամփոփելով՝ Ս. Մատինովը գրում է, որ թեմակալ առաջնորդը փաստորեն չի կարողացել հաջողել նաեւ կրթական գործը. «...տիրելով զայսքան ամս վիճակին՝ արքեպիսկոպոսն Կարապետ չէ կարացեալ պատրաստել եւ ոչ զմի սրբազնագործ պաշտօնեայս։ Վաղեմի սրբազնագործ պաշտօնեայս կրթեալս յաւուրս արքեպիսկոպոսին Ներսիսի»²⁹։ Վերջում եզրակացնում է. «Ես, անշուշտ, հարկաւոր վարկանիմ առնել զսաստկագոյն քննութիւն ընդհանրապէս ամենայն ներգործութեանց եւ կառավարութիւն վիճակաւոր արքեպիսկոպոսին Կարապետի, առաքեալ վասն այսր զմի կամ զերկուս անդամս Սիւնհոգոսի, ըստ գործավար աստիճանաւորի»³⁰։ Հաշվի առնելով ներկայացված մեղադրանքները՝ դժվար չէ կռահել, թե Սինոդի քննության ինչպիսի արդյունք էր ակնկալվում։

Ներսէս Ե. հայրապետի ժամանման հետաձգումը գործողությունների լիակատար ազատության հնարավորություն էր ընձեռել Ս. Մատինովին։ Միգուցե կարելի է կարծել, որ նա իր ձեռնարկումներում ի սկզբանե ակնկալել է Սինոդի աջակցությունը, սակայն այդ ընթացքում՝ Մայր տաճարում մյուռոնի համար պահարան կառուցելու հարցի շուրջ առաջացած տարաձայնություններից հետո, իրավիճակն անդառնալիորեն փոխվում է։ Այդ հարցի շուրջ Ս. Մատինովը 1843 թ. հոկտեմբերի 28-ին գիմում է Սինոդին՝ գրելով, որ Ներսէս Ե. վեհափառի բացակայության պայմաններում «ոմանք յութն անդամոց Սիւնհոգոսին յայտնեցին ինձ, թէ լաւ լինէր զնորոգութիւնս ի շինուածս դադարեցուցանել եւ զմի մասն գործավարաց եւ զարհեստաւորաց արձակել»³¹։ Ապա ամենայն

²⁷ Անդ, թ. 1բ։

²⁸ Անդ։

²⁹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 107, թ. 9բ։

³⁰ Անդ։

³¹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 109, թ. 1ա։

մանրամասնություններում է, թե ինչ պայմաններում է պահվում մյուռոնը, եւ առաջարկում է՝ «յետ այնորիկ, զի մի դնեցի Սրբալոյս Մեռոնն ի վերայ պախտի (գետնի) ի մէջ ամենահասարակ գորոցի, որ պահի անմաքուր, նմանապէս բարւոք վարկաւ ըստ խնդրանաց իմոց, շինել վասն այնր ի մէջ տաճարին էջմիածնի զպահարան, զարդարեալ ի ներքուստ մարմարնոց, քարիւ, նմանապէս յարտաքուստ բարւոք վարկաւ շինել զշրջանակ եւ զդուռն ի պատշաճաւոր փայտէ հանդերձ միապաղաղ ապակեաւ հալելւոց կախել ի վարսն այնր պահարանի զպատկեր զարծաթեայ կանթեղ»³²։ Իսկ տարածայնությունը ծագել էր այն ժամանակ, երբ «նուիրեալս վանիցն, երբ այս ամենայն այսպէս պատրաստիր, կրկին առաջի դնէին ինձ թողուլ զմարմարոնեայ շինութիւն եւ սուղղել միայն զպահարանն Սրբալոյս Մեռոնին հասարակ գաջիւ»³³։ Անդրադառնում է այն հարցին, որ հոկտեմբերի 25-ին՝ ցուրտ եղանակի պատճառաբանությամբ, Սինոդի անդամները դադարեցրել են շինարարների աշխատանքը, պատճառաբանություն, որը պրոկուրորը չի ընդունում³⁴։

Մինչդեռ Ս. Մատինովը կարծում էր, որ այդ հարցում Սինոդն իրավասություն չունի, ուստի հայտնում է. «...եւ ոչ գտանիմ զկանոն, զի եւ յայսօրինակ եկեղեցական կառավարութիւնս կամ ի նոյն իսկ յէջմիածին եւ առհասարակ ի շինուածս, ուր գոյ մեծաւոր տացեն իւրաքանչիւր անդամոյ Սինոդոսի իրաւունք առանձնակի եւս առնել զտնօրէնութիւնս»³⁵, ապա, եզրակացնում է, որ այդ հարցը «բոլորովին ոչ վերաբերի առ Սինոդոսն՝ կամաւ ութն անդամ նորին»³⁶։ Նշում է նաեւ, որ շինարարության համար թիֆլիսահայ բարերարն արդեն տրամադրել է 300 ռուբլի գումար, եւ այդ աշխատանքները եկեղեցու բարենորոգության համար են։ Եւ խնդրում էր հայրապետին՝ գրելով, որ «...յանձն առ ի գրել եւ զներգործութեանց իմոց հասուցանել ի գիտութիւն ծայրագոյն իշխանութեան եւ սրբազնագոյն պատրիարգին, վասն որոյ հաճեսցէ Ձերդ բարձր Սրբազնութիւն հրամայել, զի վերոգրեալ շինութիւն առանց յետաձգութեան վերստին շարունակեսցի»³⁷։

³² ՄՄ, ԱԼ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 109, թ. 1ա։

³³ Անդ։

³⁴ ՄՄ, ԱԼ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 109, թ. 1բ։

³⁵ Անդ։

³⁶ ՄՄ, ԱԼ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 109, թ. 2ա։

³⁷ Անդ։

Այդպիսին էին իրողությունները. Ս. Մատինովը հակասությունների մեջ էր Մայր Աթոռի տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի, Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի եւ հիմա արդեն նաեւ՝ Սինոդի հետ։

1843 թ. սեպտեմբերի վերջերից Ներսես Ե. Աշտարակեցու առողջական վիճակում դրական առաջընթաց է նկատվում. հոկտեմբերի սկզբներին նա արդեն գրեթե քայլում էր³⁸։ Իսկ հոկտեմբերի վերջերին եկեղեցական գործերի հետ կապված հարցերը քննարկվում էին նրա անմիջական մասնակցությամբ³⁹։ Այս պայմաններում Ս. Մատինովն արդեն փորձում է ստանալ վեհափառի աջակցությունը, ըստ ամենայնի՝ համոզվելով, որ նոր հայրապետի ընտրության հարց այլեւս օրակարգում չէր կարող լինել։ 1843 թ. հոկտեմբերի 30-ին նա ծավալուն նամակ է գրում Ներսես Ե. Աշտարակեցուն՝ ներկայացնելով առկա իրավիճակի վերաբերյալ իր եզրահանգումները։ Նամակում ամենագորշ գույներով է ներկայացված հոգեւոր գործերի վիճակը. «Մնալն Ձեր ի մայրաքաղաքի կարէր բերել այլով կերպիւ զմեծամեծ օգուտս, եթէ տեղական դրութիւն հոգեւորական գործոց մերոց կամ լաւ եւս ասել՝ անպատմելի անկարգութիւնք յէջմիածնայ եւ ի ծայրագոյն կառավարումէս ոչ սերմանէին զայն որմն, որ պահանջեսցէ զուղղութիւնս դարուց, եթէ այլեւս մնասցին ժամանակ ինչ յայսմ դրութիւն»⁴⁰։ Ավելին, Մայր Աթոռում ծագած խնդիրները համարում էր վատ կառավարման հետեւանք. «...սկներեւ է, թէ այն, որ կարաց մնալ ի տարրական բռնութեանց օտար ազգաց, դիւրաւ եւ փութով բարձցի ի ներսնային կամ լաւ եւս ասել՝ ի տնական թշնամեաց»,— գրում է Մատինովը⁴¹։

Նա անդրադառնում է նաեւ իր ամենակարեւոր նախաձեռնությանը՝ հոգեւոր բարձր պաշտոնյաներին փոխարինելու հիմնավորմանը. «Ի բազում դէպս Դուք դիւրաւ կարէք ներգործել գործակցութեամբ գլխաւոր կառավարչին յայսկոյս կողմանց Կովկասու առն հոգացողի զամենայն առարկայէ եւ իսկապէս բարեմտի, եթէ ոչ՝ հաւատարիմ առնիմ զՁեզ, թէ ըստ կատարելապէս անսխալ նկատողութեամբ իմոյ էջմիածինն, որ բաղկանայ յ36 անձանց, որք պատկերացուցանին միայն զնախատինս, տարցցի ի մի յայնոցիկ աւերեալ ուխտատեղեաց, միայն վասն աստի

³⁸ Сёв В. ТУНЯН, նշ. աշխ., էջ 214—215։

³⁹ Անդ., էջ 217—218։

⁴⁰ ՄՄ, Ար. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 103, թ. 1ա։

⁴¹ Անդ.։

բնակչաց եւ մնայցէ իբրեւ զարտասուելի յիշատակ այնր վայելուչ կենցաղոյն, զոր պահեաց յընթացս քանի քանի տարուց»⁴²։ Հույս հայտնելով, որ հայրապետը շուտափույթ միջոցներ կձեռնարկի՝ Մատինովը միաժամանակ հավաստիացնում է, որ ինքը պատրաստակամ է դրանք ի կատար ածելու, ուստի ներկայացնում է իր առաջարկները։

Անդրադառնանք նամակում արծարծված որոշ կետերի. Ս. Մատինովը գրում է. «Նախ՝ ես անշուշտ կարելոր համարիմ մինչեւ ի գալուստ Ձեր, եթէ այն հաւաստեալ յետաձգեալ է մինչեւ յամառ, առաքել այսր, ի կատարումն պաշտօնի ատենապետի Սինհոդոսիս զբարեմիտ եւ զընդունակ արքեպիսկոպոս մի»։ Ենթադրելի է, որ խոսքը Աստրախանի թեմակալ Սերովբե արքեպիսկոպոսի մասին է։ Հաջորդ փոփոխությունը, որ առաջարկվում էր, Հովսեփ Վեհապետյան արքեպիսկոպոսին Ելիզավետապոլ ուղարկելն էր։ Նա կփոխարիներ տեղի Վարդան վարդապետին, քանի որ վերջինս «ունէր տկարութիւն ի պասն»⁴³։ Այդուհանդերձ՝ այստեղ եւս հասկանալի է, որ իրական նպատակը նրան հոգեւոր գործերից հեռացնելն էր։ Սինոդի մեկ այլ անդամի՝ Ստեփանոս Արարատյանց արքեպիսկոպոսին, առաջարկում էր նշանակել Թիֆլիսի ս. Գեորգ վանքի վանահայր՝ Խաչատուր եպիսկոպոսի փոխարեն⁴⁴։ Ապա՝ «...ի տեղի Յովսէփ արքեպիսկոպոսին յոյժ օգտաւէտ լինէր կարգել զեպիսկոպոսն Յովհաննէս Շահխաթունեանն»⁴⁵։ Իսկ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսի պաշտոնն առաջարկում էր թափուր թողնել՝ «եթէ ոչ ունիք Դուք այժմ զոք ի դիտաւորութեան»⁴⁶։ Այդպիսով՝ մինչեւ հայրապետի ժամանելը՝ Ս. Մատինովն առաջարկում էր կարելոր փոփոխություններ կատարել Սինոդում, այլ կերպ ասած՝ Մայր Աթոռից հեռացնել անցանկալի հոգեւորականներին։

Առաջարկվող փոփոխությունները, սակայն, այդքանով չէին սահմանափակում։ Ս. Մատինովն առաջարկում էր «զմի արժանաւոր վարդապետ ի պաշտօնի կրտսեր անդամաց՝ վասն զանազան յանձրարարութեանց եւ առաքմանց»⁴⁷։ Ընդամին՝ «բացահայտվում է» բարեփոխման եւս մեկ նպատակ, այն է՝ Սինոդի անդամների թվի կրճատում. «...այ-

⁴² Անդ, Թ. 1ա—1բ։

⁴³ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, Թղթ. 155, վավ. 103, Թ. 1բ։

⁴⁴ Անդ, Թ. 2ա։

⁴⁵ Անդ։

⁴⁶ Անդ։

⁴⁷ Անդ։

սու օրինակաւ բաց յատենապետէ Սիւնհոդոսի լինիցին հինգ անգամք», որոնք «յոյժ բաւական են վասն վճռոց, որ եւ իցէ գործոց»⁴⁸։ Պրոկուրորն անդրադառնում էր նաեւ Սինոդի անդամների ռոճիկների հարցին՝ կարեւոր տեղեկություններ ներկայացնելով Մայր Աթոռի դրամական միջոցների վերաբերյալ. «...յաւուրս պատրիարգին Յովհաննու, աւագ անգամք ստանային զդրամական սնունդ ոչ աւելի, քան զ40 ռուբլիս արծաթոյ ի տարին» եւ որ «սկսեալ յանցեալ ապրիլէ, առանց հաստատութեան իշխանութեան, ինքնին անգամք կարգեալ են վասն իւրեանց զռոճիկս՝ աւագագոյնք ստանան իւրաքանչիւրն 500 ռուբլի արծաթոյ ի տարին, իսկ կրտսերք՝ 350 ռուբլիս արծաթոյ իւրաքանչիւրն եւ այն կազմէ ի տարին 3600 ռուբլիս արծաթոյ», այն դեպքում, երբ վանական գանձարանում «գոն դրամք ի միասին, ըստ բանկովի բեւելեաց, ըստ ամենն 35 հազար ռուբլի արծաթոյ»⁴⁹։

Հընթացս պրոկուրորը նամակում կարեւորում է մեկ այլ, ըստ իրեն՝ լիովին արդարացիված նախաձեռնություն. «Յառաջագոյն աստ ամեն ինչ կատարւիր միայն ձեռամբ ատենադպրին Քարտաշովի, առ ի ունել ի պատրաստի զկարգեալն ըստ շտատին զօգնականս ատենադպրի մեծաւ դժուարութեամբ կարացայ ես ձգել յայս պաշտօն զկօլլեժսկի ընդիստրատոր Միքայէլ Պատկանովն, որ յայտնի է ամենեցուն թէ՛ վարուք եւ թէ՛ ընդունակութեամբք իւովք»⁵⁰։ Ս. Մատինովն անդրադառնում է նաեւ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, որի արարքների վերաբերյալ, ինչպես գրում է, ինքը տեղեկացրել է ինչպես Սինոդին, այնպես եւ Լազարյաններին. «...գրեալ եմ ես յառաջ, քան զայս Նորին Գերազանցութիւն Քրիստաֆօր էկիմովիչին, խնդրեալ հաղորդել Ձեզ զայնցանէ»⁵¹։

Այս էր Ս. Մատինովի «տեսլականը» Մայր Աթոռի «բարենորոգման» հարցում, սակայն միաբաններին Ս. էջմիածնից հեռացնելու այդ նախաձեռնությունը բնավ չարժանացավ Ներսես Ե. Աշտարակեցու հավանությունը։ Համենայն դեպս, ամիսներ անց Մատինովը դժգոհում էր, որ վեհափառն իրեն որեւէ արձագանքի չի արժանացրել⁵²։

⁴⁸ Անդ։

⁴⁹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 103, թ. 2ա–2բ։

⁵⁰ Անդ, թ. 2բ։

⁵¹ Անդ, թ. 3ա։

⁵² Сես В. ТУНЯН, նշ. աշխ., էջ 225։

Հայոց Հայրապետին ուղղած նամակներից հետո՝ 1843 թ. նոյեմբերի 10-ին, Ս. Մատինովը Մայր տաճարը կարգի բերելու ու հոգեւոր գործերի վերաբերյալ Սինոդին ուղղած մի ընդարձակ գրություն էլ է ներկայացնում՝ վերստին նկարագրելով տիրող «անկարգ» վիճակը. «....պահին մեծամեծ փայտեայ լապտերք (Փօնարք) անկարգօրէն եկեալ են հին աթոռ, արճիճեայ ալթափայք»⁵³ եւ անօթք, հողաթափք, մոխրապատ խազվարք»⁵⁴, խալիչայք, թաղիքք»⁵⁵: Կրկին անգամ բավարար չէ գնահատված նաեւ Սինոդի գործունեութիւնը. «Ի Սիւնհոգոսին էջմիածնի գործք ընթանան մեծաւ դանդաղանօք, բազում հարկաւոր գործք մնան անշարժ»⁵⁶: Գրության վերջում նա անդրադառնում է նաեւ Մայր Աթոռի դրամական հարցերին. «....անցեալ ապրիլի գոյր առձեռն պատրաստի 14612 ռուբլի արծաթ, յարքունի գանձարանին՝ 20 000 ռուբլի արծաթ, առ 1ն նոյեմբերի ի միասին ըստ եկելոց ի մուտըս արդեանց ի վիճակէն Երեւանայ 5088 ռուբլի արծաթ, կայ միայն 19 700 ռուբլի արծաթ եւ յարքունի պահպանողական գանձարանին 20 000 ռուբլի արծաթ»⁵⁷: Հետաքրքիր է նրա դիտարկումը ծախսերի վերաբերյալ. «....բաց յարարելոց արդէն վասն շինութեանց եւ վասն զանազան պատրաստութեանց պատրիարգական տան, որք լինելոց են աւելի քան 45000 ռուբլիս արծաթոյ, նախատեսանին յոյժ բազում, միայն վերականգնումն տաճարին էջմիածնի, որ վնասեալ է ի բազում տեղիս, վերանորոգութեան մերձակայ վանօրէից Սրբոց Գայիանէի, Հռիփսիմէի եւ Շողակաթի, շինութիւն դպրոցին, որ հասեալ է ի հնութիւն», իսկ հայրապետական օծման ծախսը գնահատվում էր 10 000 ռուբլի արծաթով⁵⁸: Հետեւաբար, ինչպես նկատեցինք, Ս. Մատինովը կրկին պնդում էր, որ Սինոդի անդամներին հատկացվող գումարը, որը, տարեկան կազմում էր 3600 ռուբլի (550 ռուբլի՝ ավագ անդամներին, եւ 350 ռուբլի՝ կրտսերներին), պետք էր կրճատել⁵⁹:

Ստեղծված իրավիճակում, բնականաբար, Ս. էջմիածնի միաբանութիւնը պետք է փորձեր հակազդել պրոկուրորի ինքնագործունեությանը: Բարսեղ արքեպիսկոպոսը 1843 թ. նոյեմբերի 13-ին նամակով նախ

⁵³ Մետաղյա ջրաման, որի ջրով լվացվում են:

⁵⁴ Ածուխի մանրուք:

⁵⁵ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 111, թ. 1բ:

⁵⁶ Անդ, թ. 2ա:

⁵⁷ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 111, թ. 1բ:

⁵⁸ Անդ:

⁵⁹ Անդ, թ. 2բ:

դիմում է *Խ. Լազարյանի միջնորդությունը՝ գրելով. «...պարոն Մատինովն ի սկզբան գալստեան իւրոյ ի Սուրբ Աթոռն՝ սկսաւ ցուցանել զինքն իբրեւ ջերմեռանդ հայրենասէր եւ կարգասէր, այլ զկնի փոքր միջոցի, ըստ գրգռելոյ անխաղաղ բնաւորութեան իւրոյ, հետզհետէ յառաջացաւ ինքնին իսկ ի զանազան անկարգութիւնս անվայել իւրեան կոչման եւ պաշտաման»⁶⁰։ Այնուհետեւ ներկայացնում է, թե նա ինչ նվաստացուցիչ քայլեր է ձեռնարկել միաբանների դեմ. «...սկսաւ անխղճօրէն զանազան բարուրանօք վատաբանել եւ պարսաւել զմիաբանութիւն Աթոռոյս եւ զանդամս Սիւնհոդոսի առաջի օտարազանց»⁶¹։ Դժգոհում է նաեւ, որ պրոկուրորը անգամ ձեւափոխություն է ցանկացել կատարել Մայր տաճարում. «...կամեցաւ քակել եւ բառնալ զաւագանն Սուրբ ի տաճարէն էջմիածնի եւ զտեղին այնորիկ նոր ի նորոյ շինել պահարան սրբալոյս միւռոնի»⁶²։*

Հետաքրքիր է, որ թեեւ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը գրում է, որ նպատակ ուներ նախ եւ առաջ տեղեկացնել վեհափառին, սակայն հաշվի է առել վերջինիս առողջական վիճակը⁶³, ուստի նամակի վերջում խնդրում է, որ *Խ. Լազարյանն* այդ ամենի մասին ինքը տեղեկացնի⁶⁴։ Հասկանալի է, որ Բարսեղ արքեպիսկոպոսն ակնկալում էր Լազարյանների աջակցությունն այս հարցում։

Ինչպես տեսնում ենք, եւ միաբանները, եւ Ս. Մատինովն ակնկալում էին վեհափառի աջակցությունը, եւ այդ հարցում ներգրավված էին Լազարյանները։ Չենք բացառում, որ հենց վերջիններիս գիտությամբ Ս. էջմիածնի միաբանության անդամները նոյեմբերի 17-ին բողոքագիր են ներկայացնում Կովկասի կառավարչապետ Ալեքսանդր Նեյդգարդին⁶⁵։ Միաբանները գրում են. «...սա (պրոկուրոր Ս. Մատինովը.— Հ. Օ.) ներելով ինքեան, քան զոր հրամայէ պաշտօն նորա, խառնի ի գործս ոչ բնաւ վերաբերեալս իւրում պաշտաման, մտանէ ի քննութիւն գանկատանաց, պատժէ ինքնագլուխ զբնակիչս Վաղարշապատու եւ սեւ զծառայս Աթոռոյս ի ներկայութեան բոլոր միաբանութեան եւ այսպիսի ներգործու-

⁶⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 105, վավ. 292բ, թ. 1ա։

⁶¹ Անդ։

⁶² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 105, վավ. 292բ, թ. 1ա։

⁶³ Անդ, թ. 1բ։

⁶⁴ Անդ։

⁶⁵ Сёв В. ТУНЯН, նշ. աշխ., էջ 243–244, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 121դ։

թեամբք իւրովք յաճախակի խանգարէ զհասարակաց խաղաղութիւնն»⁶⁶։ Դա դեռ ամենը չէր. Ս. Մատինովի գործունեության էլ ավելի դժգույն դրվագներ են ներկայացվում. «Անշափ սրտմտութիւնք նորա եւ անհաւատալի յանդգնութիւն, ցայն վայր հասանէն, մինչեւ պատասխանել նորա ի ներկայութեան հոգեւորականութեանն զանլսելի եւ զգուելի հայհոյանս ընդդէմ սրբութեանց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ...»⁶⁷։ Այդքանով էլ, սակայն, միաբանների բողոքը չի սահմանափակվում. նրանք մատնանշում են պաշտոնյայի լիազորությունները չարաշահելու եւ իր իշխանությունը հաստատելու փորձերը. «Ո՛չ բնաւ մտածելով, թէ մտանէ՞ արդեօք այն ի զանգուած պաշտաման իւրոյ, ձգտի նա տիրել եւս եւ պաշտաման աւագ լուսարարի տաճարին էջմիածնի՝ խառնելով ի ներքին տնօրէնութիւնս տաճարին, որք անկախ, ըստ ամենայնի յայլոց հոգեւորականաց, յանձն լինին միայն լուսարարին, խառնի եւ ի գործս ծէսից եկեղեցւոյ, զորս կամ ի սպաս ոչ գիտէ, կամ թէ ճանաչէ կարի սակաւ յոյժ»⁶⁸։

Նամակում միաբանները բողոքում են, թե ինչպիսի բացասական երանգներով է Մայր Աթոռը ներկայացվում ուխտավորներին, ինչը խաթարում էր Ս. էջմիածնի հեղինակությունը. «...նկարագրէ ամենասեւ երանգօք զդրութիւն Աթոռոյս եւ զկառավարութիւն այնորիկ եւ ասէ զնոսա, թէ Աթոռս էջմիածնի ջանայ հզորութեամբ տէրութեան Ռուսաց յինքն հանգուցանել զսիրտս հայազգեաց ամենեցուն, ասացէ՛ք ինձ, կարէ՞ արդեօք խոհական ազգ մի ունիլ որպիսի եւ իցէ յարգանս առ այրս այս աւագակաց, ուրանօր թագաւորէն զարութիւնք եւ անկարգութիւնք»⁶⁹։ Եւ շարունակում են, որ նա «դիտաւորութեամբ իսկ ջանայ միշտ ի ստոր արկանել յաշս ամենեցուն զկաթողիկոսական Ամենայն Հայոց Աթոռս էջմիածին»⁷⁰։ Վերոնշյալ իրողությունները հաշվի առնելով՝ Սինոդի անդամները նամակի վերջում ներկայացնում են իրենց խնդրանքը. «...մեք՝ անդամքս այնր Սինոդոսի, ամենախոնարհաբար խնդրեմք ի բարձր գերագանցութենէ Ձերմէ բարեհաճիլ նշանակել վասն Սինոդոսին էջմիածնի զայլ ոմն առաւել բարեյոյս պրուկօրօր ի տեղի յիշեալ Մատինովին»⁷¹։

⁶⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 121դ, թ. 1ա։

⁶⁷ Տէն В. ТУНЯН, նշ. աշխ., էջ 243, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 121դ, թ. 1բ։

⁶⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 121դ, թ. 1բ։

⁶⁹ Անդ, թ. 2ա։

⁷⁰ Անդ։

⁷¹ Անդ, թ. 2բ։

Դիմումը ստորագրել են Սինոդի անդամներ Բարսեղ, Հովսեփ, Ղուկաս, Ստեփանոս Արարատյանց արքեպիսկոպոսները եւ վարդապետներ Սահակ Սատունյանը, Փիլիպպոս Արամյանցը ու Ավետիք Ծաղիկյանցը:

Այդքանից հետո, պարզ է, որ Հազարյանների աջակցության արժանանալու Ս. Մատինովի ջանքերն ապարդյուն էին լինելու: Դա է վկայում Հազարյանների նոյեմբերի 28-ի նամակը. համաձայն լինելով, որ եկեղեցական կառավարման բարեփոխումները անհրաժեշտ են, այդուհանդերձ, իրենք այդ հարցում աստիճանական փոփոխությունների կողմնակից են: Միեւնույն ժամանակ, ակնկալում են Ս. Մատինովի համաձայնեցված աշխատանքը ներսես Ե. հայրապետի հետ, որին նրանք անվերապահորեն աջակցում էին: Ավելին՝ Խ. Հազարյանը հանդիմանում էր պրոկուրորին. մասնավորապես մատնանշում է Կարապետ արքեպիսկոպոսի հետ ծագած խնդիրները, որ հասել էին կառավարական շրջանակին: Ուստի պրոկուրորին որպես «Հազարյան ճեմարանի սան», «բարի» խորհուրդ էր տրվում՝ զերծ մնալ կրքեր բորբոքելուց⁷²:

Սակայն Ս. Մատինովը չէր ցանկանում ընկրկել: Նա նախ 1843 թ. դեկտեմբերի 4-ին նամակ է գրում Ներսես Ե. Աշտարակեցուն՝ կցելով դեռևս հոկտեմբերի 16-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսի վերաբերյալ Սինոդին արված իր առաջարկության պատճենը՝ միաժամանակ տեղեկացնելով, որ մինչ այդ Սինոդը միջոցներ չի ձեռնարկել եւ կողմնապահություն է դրսևորում այդ հարցում⁷³: Եւ քանի որ հնարավորություն չունի «զներգործութեան վասն անդամոց Սինոդոսի», խնդրում է վեհափառին «առաջի ղնել նոցա ի վերայ թղթոյ» եւ պահանջել բարեկարգություն եւ կարգ, «թէեւ աներկբայ վասն այսպիսի գործոց պիտոյին կամք մեծաւորք եւ այնպիսիս ոչ գոյ աստ»⁷⁴:

Մի վերջին անգամ Ս. Մատինովը փորձում է ազդել Մայր Աթոռի գործերի վրա դեկտեմբերի 10-ին՝ գրություն ուղարկելով Սինոդին. «...բազմիցս պատուիրեալ եմ ատենադպրի Սինոդոսիդ գուբերսկի սեկրետար Քարտաշովին ածել զգործս դիւանատան եւ զներքին դրութեան նորին ի պատշաճաւորն կարգ», սակայն, ինչպես ինքն է նկատում, ապարդյուն⁷⁵: Ապա, ըստ «սվոդին (ժողովածոյ) օրինաց

⁷² СГУ В. ТУНЯН, նշ. աշխ., էջ 224—225:

⁷³ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 106, թ. 1:

⁷⁴ Անդ:

⁷⁵ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 112, թ. 1ա:

նահանգական կառավարչութեան», հոգւած առ հոգւած ներկայացնում է այն «կարգ ու կանոնը», որը, ըստ նրա, պետք է հաստատվեր Մայր Աթոռում: Խոսքը, անշուշտ, Մայր Աթոռի դիվանի աշխատանքները ցարական գործավարության կանոններով վարելու մասին էր: Տասնյակ հոգւածներով նկարագրված է գործերի վարման կարգը՝ ամենայն մանրամասնություններով:

Վերջում նորից է անդրադառնում Քարտաշովին. «...իսկ որովհետեւ բոլոր վերագրեալ անկարգութեանց եւ թուլութեանց, որք գրեալ են աստ միայն ըստ մասին, մեղաւոր է ատենադպիր Սինհոդոսիդ, գուբերնսկի սեկրետար Քարտաշովն» եւ կրկին առաջարկում էր «հրաժարեալ յայսմ պաշտօնէ, կարգել ի տեղի սորա զմին յօգնականաց նորա»⁷⁶:

Սակայն Սինոդը չէր պատրաստվում ընդունել ներկայացված պահանջները, իսկ ատենադպիր Քարտաշովի հեռացման հարցն ընդհանրապես չի էլ դիտարկվել: Դա է վկայում 1843 թ. դեկտեմբերի 11-ի Ս. Մատինովի նամակը Ներսես Ե. Աշտարակեցուն, որում նա հայտնում է, որ վերը նշված հոգեւոր կառավարման «անկարգութիւնները» վերացնելու իր առաջարկները «Սինհոդոսն չէ արարեալ մինչեւ ցայսօր» եւ կից հայրապետին է ուղարկում իր առաջարկների պատճենը⁷⁷:

Ստեղծված իրավիճակի հանգուցալուծման վերաբերյալ կարելի է եզրահանգումներ անել 1844 թ. փետրվարի 10-ին Սերովբե արքեպիսկոպոսին ուղարկած Ս. Մատինովի նամակից: Պարզվում է հետեւյալը. չկարողանալով ազդել ինչպես Սինոդի անդամների վրա եւ այդպես էլ չստանալով Ներսես Ե. Աշտարակեցու աջակցությունը՝ Ս. Մատինովը դիմել էր ռուսական իշխանություններին՝ «խնդրեալ ի կուսակալէն կողմանցս առաքել յէջմիածին զայր հաւատարիմ, ոչ վասն ստուգելոյ զգրեալս յինչնէն»⁷⁸: Իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով ժամանել է գեներալ Մ. Ի. Ժերեբցովը, որը Կովկասի կառավարման խորհրդի անդամ էր եւ կառավարչապետ Վորոնցովի տեղակալը: Ինչ վերաբերում է պրոկուրորին, ապա «տեսանելով, թէ ամենայն ինչ մնայ գալստեան կաթողիկոսին եւ թէ այս գալուստ նորա ունի թողեալ լքեալ զամենայն փութացայ ի Տփլիս, զի սպասել աստ գալստեան Ներսիսի եւ, ըստ խնդրանաց իմոց, առաքեցայ աստի 28 օրեայ ժամանակաւ վասն կատարելոյ զիմ պաշտօն

⁷⁶ Անդ, թ. 4բ—5ա:

⁷⁷ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 155, վավ. 110, թ. 1:

⁷⁸ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 152, վավ. 86, թ. 2բ:

տիտուլեարների սովետներիկ Սօկոլովսկի (ազգաւ ռուս)»⁷⁹։ Թեեւ պրոկուրորը գրում է, որ այլեւս անելիք չունենալով՝ մեկնել է Թիֆլիս, սակայն նամակի հաջորդ իսկ տողերից երեւում է, որ պատճառաբանություններից անկախ՝ նա փաստորեն հեռացվել է պաշտոնից. «....դիտաւորութիւն յայսմ կուսակալին էր՝ թողուլ զիս աստ, մինչեւ զգալուստ պատրիարգին, սակայն ոչ համաձայնեցեալ՝ որոնիմ աստ զայլ պաշտօն, ունելով ի դիտողութեան, թէ պաշտօն պրոկուրորին ես միշտ կարիմ ունիլ յետ գալստեան Ներսիսի»⁸⁰։

Ուշագրավ են նաեւ նամակի վերջին տողերը՝ իր գործունեության առնչությամբ Ներսես Ե. վեհափառից ստացած հանդիմանության վերաբերյալ. «....ի պատրիարքէն Ներսիսէ ստացայ զերկուս նամակաս, մինն (կոնդակս) յորս ցուցանելով զիրն անբաւականութիւն յինչն վասն այնր եւեթ, զի ես զանուանս քանի մի եպիսկոպոսաց, ի թիւս որոց եւ Կարապետի, պախարակեալ եմ ի դեպարտամէնտս նախարարութեան, խորհուրդ տայ ինձ սպասել համբերութեամբ, մինչեւ ի գարուն, խոստանալով զալ յայնժամ եւ ներգործել ի միասին», սակայն նա չի լսել եւ «թէ այնմ ամենայնի նոքին իսկ եւ եղեալ առիթ եւ թէ ես, յայտնելով զարարմունս նոցա, կատարեալ եմ միայն զիմ պաշտօն»⁸¹։

Ամփոփենք. Մատենադարանի արխիվային վավերագրերը ուշագրավ մանրամասներ են բացահայտում Ներսես Ե. Աշտարակեցու հիվանդության ժամանակ Մայր Աթոռում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ։ Սինոդի պրոկուրոր Ստեփան Մատինովի նախաձեռնություններն ի վերջո հաջողությամբ չեն պսակվել՝ չարժանանալով Հայոց վեհափառի հավանությանը եւ այդպիսով Մայր Աթոռը զերծ պահելով հետագա պառակտումներից։

РЕЗЮМЕ

17 апреля 1843 г. Нерсес Аштаракеци был избран Католикосом Всех Армян (1843—1857). Новоизбранный Католикос Армении в июне покидает Бесарабию и прибывает в Санкт-Петербург, где должно было состояться утверж-

⁷⁹ Անդ, թ. 3ա։

⁸⁰ Անդ։

⁸¹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 152, վավ. 86, թ. 3բ։

дение избрания Католикоса Николаем I. Этот, задуманный как краткий, визит из-за нездоровья Верховного Патриарха, оказался довольно долгим – от начала августа до мая следующего года. Интересные сведения о развитии событий в этот период сохранились в Матенадаране имени Маштоца, в частности в архиве Александра Ерицяна, которые дают новые и важные подробности о положении дел в Эчмиадзине во время отсутствия армянского католикоса в кафедральном соборе Святого Эчмиадзина, о деятельности Эчмиадзинской патриархии и прокурора Синода Степана Матинова (Матинянца), приведшей к острым противоречиям и в конечном итоге его отстранению от должности.

SUMMARY

On April 17, 1843, Nerses of Ashtarak was elected Catholicos of All Armenians (1843–1857). The newly elected Catholicos of All Armenians left Bessarabia in June and arrived in St. Petersburg, where Nicholas I was to confirm the election of the Catholicos. However, due to the ill health of the Supreme Patriarch, this seemingly short visit from early August to May of the following year turned into a long layover.

Remarkable information about the Mother See of Holy Etchmiadzin and church affairs of that period has been preserved in the Mashtots Matenadaran, particularly in the archive of Alexander Yeritsyan, which provides new and important details about the situation in the Mother See during the absence of the Armenian Catholicos, the activity of Stepan Matinov (Matinyants), procurator of Holy Etchmiadzin Brotherhood and Synod, which led to sharp contradictions and eventually to his removal from office.

